

بررسی اجمالی ترجمه‌های منشور اردوی قرآن مجید[◇]

ابوالقاسم رادفر*

از وقتی که اسلام در هند انتشار یافت، دانشمندان آن دیار ضرورت ترجمه قرآن را به زبان خود احساس کردند تا خاص و عام بتوانند از آن بهره‌مند شوند. اولین ترجمه به صورت ابتدایی انجام پذیرفت و به دور از ویژگیهای یک ترجمه دقیق و درخور قرآن بود. ذکر این سخن نیز ضروری است که در آن عصر زبان اردو را «هندی» می‌نامیدند. البته حرف چندان نادرستی هم نبود. همانگونه که زبان سرزمین فارس را فارسی و زبان عرب را عربی می‌گفتند؛ بنابراین گفتن «هندی» به زبان مردم هند بجا و شایسته می‌نماید. به ویژه که خاستگاه زبان اردو، هند بوده است. شاهد این سخن دیباچه قرآن مترجم شاه عبدالقادر تألیف ۱۲۰۵ هـ/ ۱۷۹۰ میلادی است. وی می‌نویسد که برای استفاده آسان مردم هندوستان قرآن را به زبان هندی نوشته‌ام.

◇- این مقاله تلخیص بخشی از کتابشناسی ترجمه‌های قرآن مجید به زبان اردو از نویسنده این سطور است که به زودی از سوی مرکز ترجمه قرآن مجید منتشر خواهد شد.

*- عضوی هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ایران، تهران.

به هرحال گفتنی است که ترجمه‌های اردوی قرآن به طور عمده مدتی پیش از دوره جنبش آزادیخواهی در هندوستان شروع گردید. سیاح مشهور سده سوم هجری، ابن شهریار، ترجمه‌ای از قرآن مجید را در سفرنامه خود از «عجایب هند» ذکر می‌کند. این ترجمه در کشمیر به اشاره راجه مهروک در سال ۲۷۰ هـ/ ۸۸۳ میلادی در منصوره (سندھ) به زبان هندی صورت پذیرفته و شامل ترجمه و تفسیر قرآن تا سوره «یس»^۱ است.

ترجمه‌های اردوی قرآن پیش از سده دوازدهم هجری/هجدهم میلادی

- ۱- تفسیر وهابی، ترجمه و تفسیری از عبدالصمد بن نواب عبدالوهاب خان در چهار جلد و زبان آن اردوی قدیم دکنی [= دکنی] است.
- مترجم در مقدمه، ضمن بیان انگیزه تحریر و وجه تسمیه کتاب، تاریخ تصنیف آن را روز دوشنبه ۲۰ جمادی الثانی ۱۰۸۷ هـ نوشته است. دکتر عبدالحق، پدر زبان اردو، این تاریخ را درست نمی‌داند و یادآوری می‌کند که تاریخ ۱۲۸۷ هجری صحیح می‌باشد. بنابه گفته او در تاریخ ۱۰۸۷ هجری، زبان اردو این اندازه سلیس و روان نبوده در حالی که تفسیر قرآن از زبانی بسیار روشن و روان برخوردار است.
- ۲- دکتر عبدالحق از ترجمه و تفسیری به زبان «اردوی گجراتی قدیم» یاد می‌کند. باوجود اینکه صفحات اول و آخر این ترجمه از بین رفته است، ولیکن از سبک آن چنین برمی‌آید که ترجمه متعلق به اواخر سده یازدهم می‌باشد و آن تفسیر منظوم سوره «یوسف»، سروده شده در سال ۱۱۰۹ هـ/ ۱۶۹۶ میلادی است.
- ۳- نسخه‌ای خطی از ترجمه و تفسیر سوره «النصر»، به تاریخ ۱۱۵۰ هـ/ ۱۷۳۷ میلادی در کتابخانه اداره ادبیات اردوی حیدرآباد دکن موجود است.

۱- جهت تفصیل آن رک: ناخدای بزرگ شهریار رامهرمزی، عجایب هند، ترجمه محمد ملک‌زاده، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۸، ص ۲-۳.

۴- نسخه‌ای خطی از ترجمه و تفسیر سوره عمّ، مورخ ۱۲۱۰ هـ/ ۱۷۹۵ میلادی در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن موجود است.

چند ترجمه خطی سده دوازدهم هجری/هجدهم میلادی

۱- ترجمه قرآن قاضی محمد بن مفتی محمد اعظم سنبهلی، به تاریخ ۱۱۳۱ هـ/ ۱۷۱۸ میلادی می‌باشد. نسخه آن در کتابخانه نورالحسن صاحب، در بهوپال موجود است.

۲- در میان ترجمه‌های قدیم، یک ترجمه قرآن از سید بابا قادری بن سید شاه محمد یوسف قادری ذکر می‌شود که چند نسخه از آن موجود است. در باب تاریخ تصنیف این ترجمه اختلاف نظر وجود دارد. دکتر عبدالحق سال ترجمه آن را در سال ۱۱۴۷ هـ/ ۱۷۳۴ میلادی نوشته است. سبک ترجمه نشانگر صحت نظر دکتر عبدالحق می‌باشد. این ترجمه و تفسیر شامل ۴۱۰۷ صفحه است.

۳- ترجمه‌ای خطی در کتابخانه آصفیه حیدرآباد که بر آن تاریخ «۱۱۵۰ هـ/ ۱۷۳۷ م.» درج است.

۴- در میان پادشاهان مغول، در دوره شاه عالم پادشاه (بین سالهای ۱۱۷۳ هـ/ ۱۷۵۹ م. - ۱۲۲۱ هـ/ ۱۸۰۶ م.)، تعداد ترجمه‌های اردو درخور اهمیت است؛ زیرا که شاه عبدالقادر و شاه رفیع‌الدین در این عهد کار ترجمه‌های اردو را خود انجام می‌داده‌اند. به اشاره شاه عالم پادشاه، حکیم محمد شریف خان بن حاذق‌الملک دهلوی (م: ۱۲۲۲ هـ/ ۱۸۰۷ م.)، ترجمه قرآن را تکمیل کرد. این ترجمه هنوز چاپ نشده است.

۵- در میان ترجمه‌های غیرچاپی سده هجدهم، ترجمه محمد باقر فضل‌الله خیرآبادی نیز دیده می‌شود. این نسخه خطی در حیدرآباد دکن در ملکیت پرفسور حیدر حسین است و خطی بسیار عالی دارد.

برخی از ترجمه‌های اردوی قرآن در سده ۱۴-۱۳ هجری/نوزدهم میلادی

در تاریخ زبان اردو، هندوستان قرن نوزدهم میلادی از جهت ترجمه‌های قرآن به اردو بسیار حایز اهمیت است. در این دوره علما ضرورت ترجمه قرآن مجید را به زبان اردو کاملاً احساس کردند و با جدّ و جهد فراوان بدان اهتمام ورزیدند؛ از این روست که فهرست ترجمه‌های این عصر نسبتاً طولانی می‌باشد. این ترجمه‌ها هم خطی‌اند و هم چاپی؛ برخی کامل و بسیاری جزوی از قرآن هستند. به ندرت ترجمه‌های ارزشمند را مترجمان مشهور مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند. در اینجا اشاره‌ای به تعدادی از آنها می‌شود:

۱. ۱۲۱۸ هـ/۱۸۰۳ م. این ترجمه به فرمان دکتر گلگریست (م: ۱۲۵۷ هـ/۱۸۴۱ م.)، مدیر وقت «فورت ویلیام کالج» کلکته، در زمان شاه عالم پادشاه شروع شد و گروهی از علما مشترکاً این کار را به انجام رسانیدند. از مترجمان معروف این گروه، نام کاظم علی، امانت الله شیدا، میر بهادر علی، مولوی فضل الله و غوث علی حافظ درخور ذکرند. ترجمه در سال ۱۲۱۸ هـ/۱۸۰۳ میلادی آغاز و طی یک سال؛ یعنی در سال ۱۲۱۹ هـ/۱۸۰۴ میلادی کامل گردید. زبان ترجمه آسان و به دور از هرگونه پیچیدگی می‌باشد و غیر از متن عربی، ترجمه مشتمل بر ۵۰۰ صفحه است.
۲. ۱۲۴۵ هـ/۱۸۲۹ م. از عبدالله هوگلی.
۳. ۱۲۴۵ هـ/۱۸۲۹ م. ترجمه توسط عبدالله سید صورت گرفته و نسخه ماشین شده آن مشتمل بر ۸۵۰ صفحه در کتابخانه اداره ادبیات اردو، در حیدرآباد دکن موجود است.
۴. ۱۲۵۲ هـ/۱۸۳۶ م. توضیح مجید فی تنقیح کلام الله الحمید، از سید علی مجتهد بن سید دلدار (م: ۱۲۵۹ هـ/۱۸۴۳ م.) در چهار جلد، چاپ مطبع حیدری بمبئی. مترجم بر عقیده اهل تشیع بود. متأسفانه این ترجمه اکنون در دست نیست.

۵. ۱۲۵۳/هـ/۱۸۳۷ م. کوکب دری، از مولانا کرامت علی جونپوری (م: ۱۲۹۰/هـ/۱۸۷۳ م.). نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیه موجود است.
۶. ۱۲۵۵/هـ/۱۸۳۹ م. از مولوی انور علی لکهنوی. نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیه قرار دارد.
۷. ۱۲۵۶/هـ/۱۸۴۰ م. از شاه رفیع‌الدین محدث دهلوی.
۸. ۱۲۶۰/هـ/۱۸۴۴ م. ترجمه و تفسیر قرآن مجید، از سید صفدر حسین مودودی به همراه ترجمه ختم الصحایف. نسخه خطی آن در مالکیت میان محمودالحسن کمالیه می‌باشد. در پایان نسخه خطی، ۲۰ بیت از میرزا غالب دهلوی به عنوان قطعه تاریخ آمده است که تاریخ «۱۲۶۰ هـ» از آن استخراج می‌شود.
۹. ۱۲۷۷/هـ/۱۸۶۰ م. تفسیر فیض الکریم، از صبغه الله قاضی بدرالدوله.
۱۰. ۱۲۷۸/هـ/۱۸۶۱ م. غلام مهدی خان واصف (م: ۱۲۹۲/هـ/۱۸۷۵ م.)، تفسیر کتاب بیضاوی را در دو جلد (از ۱۲۷۸/هـ/۱۸۶۱ م. تا ۱۲۸۸/هـ/۱۸۷۱ م.) انجام داده که در چاپخانه مظهرالعجایب مدراس، مشتمل بر ۱۰۹۶ صفحه چاپ شده است. دو نسخه خطی آن در کتابخانه‌های سعیدیه و سالار جنگ حیدرآباد دکن موجود است.
۱۱. ۱۲۸۱/هـ/۱۸۶۴ م. تفسیرالقرآن لتخریج لغات الفرقان، از محمد سلیم.
۱۲. ۱۲۸۳/هـ/۱۸۶۶ م. جامع التفسیر، از نواب قطب‌الدین خان بهادر دهلوی.
۱۳. ۱۲۸۳/هـ/۱۸۶۶ م. هائل شریف، از مولانا یعقوب حسین که از سوی چاپخانه حسینی آگره منتشر شده است. در اصل این کتاب ترجمه اردوی تفسیر جلالین (مؤلفه جلال‌الدین محلی متوفی ۸۶۴/هـ/۱۴۵۹ م. و جلال‌الدین سیوطی متوفی ۹۱۱/هـ/۱۵۰۵ م.) می‌باشد.

۱۴. ۱۲۸۵ هـ/ ۱۸۶۸ م. ترجمه و تفسیر محمد هاشم علی مشتمل بر ۶۳۶ صفحه است که شاه عبدالقادر و شاه رفیع‌الدین هر دو آن را ترجمه کرده‌اند. علاوه بر آن ترجمه اردوی جلالین میر همراه می‌باشد.
۱۵. ۱۲۹۰ هـ/ ۱۸۷۳ م. ترجمه به همراه حواشی، از سید ظهیرالدین بلگرامی، مشتمل بر ۶۴۴ صفحه. این تفسیر در کتابخانه موزه بریتانیای لندن موجود است.
۱۶. ۱۲۹۳ هـ/ ۱۸۷۶ م. تفسیر مجددی با ترجمه اردو، از رؤوف احمد رأفت نقشبندی مجددی.
۱۷. ۱۲۹۷ هـ/ ۱۸۷۹ م. ترجمه و تفسیری ناقص، از سر سید احمد خان.
۱۸. ۱۳۰۰ هـ/ ۱۸۸۲ م. مطالب الفرقان فی ترجمه القرآن، از الحاج سید محمد شاه، مشتمل بر ۱۶۵۶ صفحه و چاپ لاهور.
۱۹. ۱۳۰۱ هـ/ ۱۸۸۳ م. تشریح القرآن، از محمد عثمان سلیم‌الدین تسلیم جی‌پوری (متوفی: ۱۳۰۱ هـ/ ۱۸۸۳ م.)، مشتمل بر چهار جلد.
۲۰. ۱۳۰۲ هـ/ ۱۸۸۴ م. از حسین علی خان. نسخه خطی آن در کتابخانه حکیم فیلسوف جنگ بهادر در حیدرآباد دکن موجود است.
۲۱. ۱۳۰۲ هـ/ ۱۸۸۴ م. ترجمان القرآن بلطائف البیان، از نواب صدیق حسن خان (متوفی ۱۳۰۷ هـ/ ۱۸۸۹ م. صاحب تألیفات بسیار که در مطبع مفید عام آگره، مشتمل بر ۸۵۵۴ صفحه چاپ شده است.
۲۲. ۱۳۰۳ هـ/ ۱۸۸۵ م. از محمد احتشام‌الدین مرادآبادی.
۲۳. ۱۳۰۴ هـ/ ۱۸۸۶ م. ترجمه‌ای به همراه حواشی از سید علی محمد (م: ۱۳۱۲ هـ/ ۱۸۹۲ م.). این کتاب فاقد متن عربی و در دو جلد در لکهنو چاپ شده است.
۲۴. ۱۳۰۴ هـ/ ۱۸۸۶ م. تفسیر قادری، از مولوی فخرالدین احمد.
۲۵. ۱۳۰۵ هـ/ ۱۸۸۷ م. غایة البرهان، تفسیری از حکیم سید محمد حسن امروهی.

۲۶. ۱۳۰۷ هـ/ ۱۸۸۹ م. ترجمه‌ای از ابومحمد ابراهیم بن الحکیم عبدالعلی آروی که به همراه تفسیر خلیلی چاپ شده است.
۲۷. ۱۳۰۸ هـ/ ۱۸۹۰ م. ترجمه و تفسیری به نام عمدة البیان، از سید عماد علی رئیس سونپت (م: ۱۳۰۴ هـ/ ۱۸۸۶ م.) در ۱۶۷۴ صفحه، چاپ دهلی.
۲۸. ۱۳۰۸ هـ/ ۱۸۹۰ م. ترجمه همراه با تفسیر حسینی و یک فهرست به نام نجوم القرآن، از مصطفی بن محمد سعید. در شهر آگره نوشته شده و شامل ۱۲۶۶ صفحه است. نسخه آن در موزه بریتانیا، لندن، موجود است.
۲۹. ۱۳۰۹ هـ/ ۱۸۹۱ م. خلاصة التفسیر با ترجمه زیر متن اصلی، تصنیف فتح محمد تایب لکهنوی.
۳۰. ۱۳۱۰ هـ/ ۱۸۹۲ م. ترجمه بدون متن عربی، از احسان الله محمد عبّاسی گورکھپوری (م: ۱۳۴۷ هـ/ ۱۹۲۸ م.)، چاپخانه اسدی گورکھپور، ۴۶۸ صفحه.
۳۱. ۱۳۱۱ هـ/ ۱۸۹۳ م. از مولوی محمد باقر، چاپخانه مفید عام سیالکوت.
۳۲. ۱۳۱۲ هـ/ ۱۸۹۴ م. از دکتر امام‌الدین امرتسری که برای بار اول در اله‌آباد چاپ شده است.
۳۳. ۱۳۱۲ هـ/ ۱۸۹۴ م. ترجمه با حواشی، از فیروزالدین دسکوری سیالکوت، مؤلف لغات فیروزی، چاپخانه مفید عام سیالکوت، ۱۲۲۲ صفحه. یک صفحه متن عربی قرآن و صفحه مقابل آن ترجمه اردو با حواشی است. به همراه آن یک ترجمه اردوی تفسیر مختصر پنجابی نیز منتشر شده است.
۳۴. ۱۳۱۳ هـ/ ۱۸۹۵ م. تفسیر اکسیر اعظم، از محمد احتشام‌الدین مرادآبادی.
۳۵. ۱۳۱۳ هـ/ ۱۸۹۵ م. تنویرالبیان، ترجمه و تفسیری بر خلاصة المنهج فتح الله کاشانی، از محمد حسین، معروف به سید علن (م: ۱۲۹۴ هـ/ ۱۸۷۷ م.)، چاپ آگره.

۳۶. ۱۳۱۵ هـ/۱۸۹۷ م. ترجمه و تفسیری از مولوی حمیدالله میرتهپی (متوفی: ۱۳۳۱ هـ/۱۹۱۲ م.)، در ۶۷۲ صفحه.
۳۷. ۱۳۱۶ هـ/۱۸۹۸ م. ترجمه و تفسیری از مصنف مشهور و داستان‌نویس معروف اردو زبان، مولوی نذیر احمد.
۳۸. ۱۳۱۷ هـ/۱۸۹۹ م. از مترجمی مجهول الاسم که در سیالکوت ترجمه شده و به همراه یک ترجمه انگلیسی و ترجمه فارسی شاه ولی‌الله محدث دهلوی در موزه بریتانیای لندن موجود است.
۳۹. ۱۳۱۷ هـ/۱۸۹۹ م. تفسیر فتح المثنان، از مولانا عبدالحق حقانی دهلوی.
۴۰. ۱۳۱۸ هـ/۱۹۰۰ م. قرآن مجید با تفسیر جلالین، از سراج‌الدین محمد عبدالرؤف که در آگره نوشته شده است. این ترجمه به همراه تفسیر جلالین در موزه بریتانیای لندن موجود می‌باشد.

بعضی ترجمه‌های اردوی قرآن مجید در سده سیزدهم - چهاردهم/نوزدهم

- (۱) ۱۲۲۱ هـ/۱۸۰۶ م. چراغ ابدی، ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه» و پاره «عم»، موجود در کتابخانه خاص دکتر عبدالحق در کراچی.
- (۲) ۱۲۲۵ هـ/۱۸۱۰ م. ترجمه و تفسیر پاره «عم» و پاره «تبارک الذی». نسخه‌های خطی آن در کتابخانه آصفیه و نواب سالار جنگ حیدرآباد دکن قرار دارد.
- (۳) ۱۲۲۵ هـ/۱۸۱۰ م. ترجمه و تفسیر سوره «بنی اسرائیل» و سوره «کهف». نسخ خطی آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد موجود است.
- (۴) ۱۲۳۶ هـ/۱۸۲۰ م. تفسیر سوره «فاتحه»، از میرزا ابوالفضل، چاپ اله‌آباد. وی ترجمه کامل قرآن را به همراه ترجمه انگلیسی آن منتشر کرده است.
- (۵) ۱۲۴۸ هـ/۱۸۳۲ م. ترجمه و تفسیر پاره «عم»، از شجاع‌الدین حیدرآبادی. نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیه موجود است.

- ۶) ۱۲۵۲ هـ/ ۱۸۳۶ م. ترجمه و تفسیر سوره «یوسف»، از معین‌الدین صاحب.
- ۷) ۱۲۵۴ هـ/ ۱۸۳۸ م. ترجمه و تفسیر سوره «عم» با پنج سوره. نسخه خطی این اثر در مالکیت مولوی سعید احمد صاحب مارهروی است.
- ۸) ۱۲۶۱ هـ/ ۱۸۴۵ م. ترجمه و تفسیر سوره «یوسف»، از منصور علی کاتب. نسخه خطی آن در کتابخانه ایندیا آفیس است.
- ۹) ۱۲۶۱ هـ/ ۱۸۴۵ م. فوائد تفسیر عزیزیه، از شاه عبدالعزیز دهلوی. نسخه آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد موجود است.
- ۱۰) ۱۲۶۳ هـ/ ۱۸۴۶ م. تفسیر سوره «یس» و سوره «مزمّل»، از مفتی محمد اکرام‌الدین. (چاپ نشده).
- ۱۱) ۱۲۷۲ هـ/ ۱۸۵۵ م. تفسیر رفیعی، ترجمه و تفسیر سوره «بقره»، از رفیع‌الدین محدث دهلوی که شاگردش سید نجف علی آن را گردآوری کرده است. پس از نظر ثانی شاه رفیع‌الدین بر آن اثر در مطبع نقشبندی چاپ گردید.
- ۱۲) ۱۲۹۶ هـ/ ۱۸۷۸ م. تفسیر اسماعیل، ترجمه و تفسیر پاره «عم»، از محمد اسماعیل شافعی کوکنی رتناگیروی، چاپخانه رتناگیری.
- ۱۳) ۱۳۰۵ هـ/ ۱۸۸۷ م. مشکوة الموحّدین، ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه»، از عبدالغفور نجاری که هنوز به شکل مسوده در کتابخانه نواب فیلسوف جنگ در حیدرآباد دکن موجود است.
- ۱۴) ۱۳۱۰ هـ/ ۱۸۹۲ م. ترجمه سوره «هود» و تفسیر معروف به «مظهر علوم»، از محمد سپه‌دار خان دهلوی، چاپخانه مجتبایی دهلوی.
- ۱۵) ۱۳۱۱ هـ/ ۱۸۹۳ م. تفسیر فاتحة الحکیم، ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه»، مکتبه علوی بمبئی.

۱۶) ۱۳۱۶ هـ/ ۱۸۹۶ م. تفسیر فریدی، از حسین محمد بن شیخ تاج محمود صابری از اخلاف بابا فرید گنج شکر. این تفسیر با دیدی صوفیانه نگاشته شده و در چاپخانه ریاض هند امرتسر چاپ شده است.

۱۷) ۱۳۱۷ هـ/ ۱۸۹۹ م. ترجمه و تفسیر پاره «الم» و پاره «عم»، از عبدالقادر صاحب.

۱۸) ۱۳۱۷ هـ/ ۱۸۹۹ م. ترجمه و تفسیر سوره «ق» و «ذاریات»، که در دهلی نوشته شده و نسخه خطی آن در کتابخانه ایندیا آفیس لندن موجود است.

بررسی اجمالی ترجمه‌های اردوی قرآن در سده چهاردهم هجری/بیستم میلادی
سده بیستم عصر شکوفایی ترجمه‌های اردوی قرآن به شمار می‌آید. از طرفی تعداد ترجمه‌ها افزایش یافت و از جهتی از ارزش معنایی بسیاری برخوردار گشتند. در این دوره ترجمه‌های جدید معروف و به دور از تقلید، از دانشمندان مشهور پدید آمد؛ مانند: ترجمه‌های مولانا عبدالماجد دریابادی، مولانا ابوالکلام آزاد و مولانا ابوالاعلی مودودی که تلاش بی‌حدی در این امر نموده‌اند. تاریخ نثر اردو با ترجمه مولانا ابوالکلام آزاد اهمیت فراوانی یافت.

در اینجا به ذکر تعدادی از ترجمه‌ها، اعم از کمیاب یا نایاب، مشهور یا غیرمعروف، ترجمه کامل یا جزوی، خطی یا چاپی، در حد اختصار پرداخته می‌شود.

۱. ۱۳۱۹ هـ/ ۱۹۰۱ م. قرآن مجید با تفسیر بالحدیث بر حاشیه، از حیرت دهلوی.
۲. ۱۳۲۰ هـ/ ۱۹۰۲ م. تفسیر مواهب الرحمن، از سید امیر علی. وی تفسیر خود را از سال ۱۸۹۶ میلادی شروع و در سال ۱۳۲۰ هجری آماده چاپ کرد.
۳. ۱۳۲۰ هـ/ ۱۹۰۲ م. سید شریف حسین تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را به اردو ترجمه و تفسیر کرده است. مشتمل بر ۶۴۸ صفحه و چاپ بمبئی.
۴. ۱۳۲۰ هـ/ ۱۹۰۲ م. تفسیر قادری معروف به کشف القلوب، چاپ حیدرآباد دکن در ۶۵۲ صفحه.

۵. ۱۳۲۲ هـ/ ۱۹۰۴ م. تفسیر حسینی و حیات سرمدی معروف به غایة البرهان فی تأویل القرآن، از حکیم سید محمد حسین. در اصل این تفسیر در سال ۱۳۰۵ هـ/ ۱۸۸۷ م. نوشته شده است.
۶. ۱۳۲۳ هـ/ ۱۹۰۵ م. تفسیر وحیدی با ترجمه موضحة الفرقان، از مولانا وحیدالزمان.
۷. ۱۳۲۴ هـ/ ۱۹۰۶ م. تفسیر سروری با ترجمه، از مولوی سرور شاه. نشریه تعلیم الاسلام آن را مسلسل وار از سال ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۲ م. چاپ کرده است.
۸. ۱۳۲۴ هـ/ ۱۹۰۶ م. ترجمه قرآن مجید از شاه رفیع‌الدین محشی به فوائد سلفیه و موضّع القرآن، از شاه عبدالقادر. ترتیب و اضافات، از مولانا عبدالاول غزنوی بن محمد بن عبدالله غزنوی. مجموعاً در ۱۰۱۸ صفحه در امرتسر چاپ شده است.
۹. ۱۳۲۵ هـ/ ۱۹۰۷ م. قرآن مجید مترجم، از مولانا نظام‌الدین حسن نوتنوی. چاپخانه نولکشور.
۱۰. ۱۳۲۶ هـ/ ۱۹۰۸ م. از عبدالله چکرالوی، چاپ لاهور.
۱۱. ۱۳۲۸ هـ/ ۱۹۱۰ م. از مولانا حکیم نورالدین، چاپ آگره. این اثر از درسهای مولانا حکیم نورالدین اخذ شده است.
۱۲. ۱۳۳۰ هـ/ ۱۹۱۲ م. کنزالایمان فی ترجمه البیان، از احمد رضا خان بریلوی.
۱۳. ۱۳۳۰ هـ/ ۱۹۱۲ م. جواهرالایقان فی توضیح کنزالایمان، از مولانا محمد حشمت علی خان بریلوی رضوی، که از سوی کتابخانه بریلی منتشر شده است.
۱۴. ۱۳۳۰ هـ/ ۱۹۱۲ م. مطالب القرآن، از سید حسن بهاری، مشتمل بر ۳ جلد.
۱۵. ۱۳۳۲ هـ/ ۱۹۱۳ م. از دکتر ابوالفضل میرزا بدون متن عربی، چاپ اله‌آباد.
۱۶. ۱۳۳۴ هـ/ ۱۹۱۵ م. تفسیر بیان للناس مع ترجمه، از خواجه احمدالدین امرتسری در ۷ جلد که در امرتسر منتشر شده است.
۱۷. ۱۳۳۴ هـ/ ۱۹۱۵ م. احسن التفسیر، از شاه عبدالقادر، چاپ دهلی.

۱۸. ۱۳۳۵ هـ/ ۱۹۱۷ م. از سید محمد اشرفی جیلانی کچهوچھوی (م: ۱۳۸۱ هـ/ ۱۹۶۱ م).
۱۹. ۱۳۳۸ هـ/ ۱۹۱۹ م. مترجم همائل، از فخرالدین ملتانی. مشتمل بر ۷۰۴ صفحه، چاپ
لاهور.
۲۰. ۱۳۴۴ هـ/ ۱۹۲۵ م. ترجمه و تفسیر کتاب بیان القرآن، از مولانا اشرف علی تھانوی
صاحب تصانیف بسیار، مقبول خاص و عام که چاپهای متعدّد از آن صورت گرفته است.
۲۱. ۱۳۴۴ هـ/ ۱۹۲۵ م. قرآن شریف مترجم، از محمود حسن شیخ‌الہند. ترجمه او پس از
مرگش در سال ۱۳۵۵ هـ/ ۱۹۳۶ میلادی منتشر گردید. علاوه بر ترجمه، بر سورہ
«بقرہ» تا سورہ «نساء» نیز حواشی نوشته که به علت فوتش بقیہ حواشی قرآن
مترجم چاپ شدہ او نتیجہ علم و قلم مولانا شبیر احمد عثمانی است.
۲۲. ۱۳۴۴ هـ/ ۱۹۲۵ م. الطاف الرحمن به تفسیر القرآن، از محمد عبدالباری فرنگی محلی.
۲۳. ۱۳۴۵ هـ/ ۱۹۲۶ م. لوامع البیان، از محمد سعادت اللہ خان، چاپ حیدرآباد دکن در
۳۸۰ صفحه.
۲۴. ۱۳۴۵ هـ/ ۱۹۲۶ م. ترجمہ تفسیر ابن عباس یا ترجمہ تفسیر تنویرالمقیاس، زیر متن
ترجمہ شاہ رفیع الدین، چاپ آگرہ در ۳۰۲ صفحه.
۲۵. ۱۳۴۷ هـ/ ۱۹۲۸ م. احسن الفوائد، از سید احمد حسن دہلوی، چاپ دہلی.
۲۶. ۱۳۴۹ هـ/ ۱۹۳۰ م. تفسیر واضح البیان، از علامہ عبدالماجد ناظم جمعیت علمای
دہلی، چاپ دہلی.
۲۷. ۱۳۵۰ هـ/ ۱۹۳۱ م. ترجمان القرآن، از مولانا ابوالکلام آزاد.
۲۸. ۱۳۵۲ هـ/ ۱۹۳۳ م. ذیل البیان فی تفسیر القرآن، از سید آقا حسین، چاپ مطبع
عمادالاسلام.
۲۹. ۱۳۵۳ هـ/ ۱۹۳۴ م. تفسیر زبده البیان، از عطاء الرحمن صدیقی، چاپ مطبع صدیقی
لاهور.

۳۰. ۱۳۵۴ هـ/ ۱۹۳۵ م. تفسیرالقرآن، از پرفسور عبدالمجید باجوری، در ۸۰۰ صفحه به صورت خطی. البتّه بخشی از آن مسلسل‌وار در نشریه اخبار دربار آگره در سال ۱۹۳۶ میلادی منتشر شده است.
۳۱. ۱۳۵۶ هـ/ ۱۹۳۷ م. قرآن حکیم مترجم و محشّی، از مولانا احمد علی (م: ۱۹۶۲ م.)، در سال ۱۹۶۲ میلادی از سوی انجمن خدام‌الدین لاهور منتشر گردیده است.
۳۲. ۱۳۵۷ هـ/ ۱۹۳۸ م. تفسیرالقرآن عام فهم با ترجمه شاه رفیع‌الدین، از خواجه حسن نظامی (م: ۱۹۵۳ م.).
۳۳. ۱۳۵۷ هـ/ ۱۹۳۸ م. اعجازنا قرآن مجید، از شاه محمد، چاپ دهلی در ۴۹۴ صفحه.
۳۴. ۱۳۵۸ هـ/ ۱۹۳۹ م. ترجمه و مختصر مطالب موسوم به حسن بیان، از غلام حسن نیازی پیشاوری، چاپ لاهور در ۶۵۶ صفحه.
۳۵. ۱۳۵۹ هـ/ ۱۹۴۰ م. تفسیر بیان القرآن، از مولوی محمد علی.
۳۶. ۱۳۶۲ هـ/ ۱۹۴۳ م. تسهیل القرآن مع ترجمه، از مولوی فیروزالدین بانی فیروز سنز لاهور.
۳۷. ۱۳۶۶ هـ/ ۱۹۴۷ م. ترجمه قرآن بین السطور، از حافظ روشن علی، چاپ مطبع آفتاب عالم لاهور در ۷۸۴ صفحه.
۳۸. ۱۳۶۶ هـ/ ۱۹۴۷ م. ترجمه قرآن مع مختصر حواشی، از میر محمد اسحاق، چاپ مطبع احمدیه قادیان. این ترجمه مبنی بر عقاید قادیانی است.
۳۹. ۱۳۶۶ هـ/ ۱۹۴۷ م. توضیح القرآن مع ترجمه، از محمد سلیمان فاروقی، چاپ امرتسر.
۴۰. ۱۳۶۸ هـ/ ۱۹۴۸ م. تنویرالقرآن علی کنزالایمان، از مفتی اعجاز ولی خان بر ترجمه مولانا احمد رضا خان بریلوی.
۴۱. ۱۳۶۸ هـ/ ۱۹۴۸ م. تفسیرالقرآن، از مفتی انتظام‌الله شهابی، چاپ مطبع فاروقی دهلی.

۴۲. ۱۳۷۰ هـ/ ۱۹۵۰ م. اعجازنا قرآن شریف، از آغا رفیق بلندشهری (م: ۱۹۵۰ م.)، چاپ حیدرآباد.
۴۳. ۱۳۷۰ هـ/ ۱۹۵۰ م. تفسیرالقرآن مع ترجمه، از فیروزالدین روحی اکبرآبادی، چاپ کراچی در ۱۷۲۸ صفحه.
۴۴. ۱۳۷۱ هـ/ ۱۹۵۱ م. تفهیم القرآن مع ترجمه، از مولانا ابوالاعلی مودودی.
۴۵. ۱۳۷۱ هـ/ ۱۹۵۱ م. قرآن عظیم، از محمد عتیق ابوالقاسم که در شهر لکهنو ترجمه شده است.
۴۶. ۱۳۷۲ هـ/ ۱۹۵۲ م. چراغ هدایت بدون متن عربی، از قاری محمد افضل اسماعیل، چاپ لاهور در ۷۹۰ صفحه.
۴۷. ۱۳۷۲ هـ/ ۱۹۵۲ م. تفسیر ماجدی مع ترجمه، از مولانا عبدالماجد دریابادی.
۴۸. ۱۳۷۳ هـ/ ۱۹۵۳ م. افصح البیان فی مطالب القرآن، از حکیم احمد شجاع‌الایوبی الانصاری، چاپ لاهور در ۳۶۲ صفحه.
۴۹. ۱۳۷۵ هـ/ ۱۹۵۵ م. القرآن الحکیم مترجم مع حواشی تفسیر لوامع البیان، از میرزا احمد علی، چاپ لاهور.
۵۰. ۱۳۷۶ هـ/ ۱۹۵۶ م. تفسیر کبیر مع ترجمه قرآن، از میرزا بشیرالدین محمود احمد در یازده جلد.
۵۱. ۱۳۷۶ هـ/ ۱۹۵۶ م. تفسیر ستاری مع ترجمه مع احسن التفاسیر، از مولانا عبدالستار دهلوی، چاپ کراچی.
۵۲. ۱۳۷۷ هـ/ ۱۹۵۷ م. نورالعرفان فی حاشیة القرآن المعروف به مختصر تفسیر نعیمی، از مفتی احمدیار خان، چاپ لاهور در ۱۰۰۸ صفحه.
۵۳. ۱۳۸۰ هـ/ ۱۹۶۰ م. تبیان القرآن یا روح صدق، از غلام وارث.
۵۴. ۱۳۸۲ هـ/ ۱۹۶۲ م. تفسیر مظهری، از قاضی محمد ثناءالله عثمان مجددی پانی پتی.

۵۵. القرآن الحکیم ترجمه مع تفسیر سراج البیان، از مولانا محمد حنیف ندوی، چاپ لاهور.
۵۶. توضیح القرآن، از ابومحمد مصلح حیدرآبادی، چاپ حیدرآباد دکن.
۵۷. فیوض القرآن، از حامد حسن بلگرامی، چاپ لاهور در ۴۴۰ صفحه.
۵۸. مفهوم القرآن، از غلام احمد پرویز، چاپ لاهور، مشتمل بر سه جلد در ۱۵۰۲ صفحه.

برخی ترجمه‌های جزوی قرآن در سده چهاردهم هجری/بیستم میلادی

- ۱- ۱۳۱۸ ه/ ۱۹۰۰ م. سید وارث علی اکبرآبادی (م: ۱۳۲۷ ه/ ۱۹۰۹ م.)، مصنف شمس‌التواریخ، تراجم و تفاسیر مندرج در ذیل را آورده است:
الف - ۱۳۱۸ ه/ ۱۹۰۰ م. هفت سوره، چاپ مطبعه عثمانی آگره.
ب - ۱۳۲۱ ه/ ۱۹۰۳ م. پنج سوره، چاپ مطبعه عثمانی آگره.
ج - تفسیر جزو «الم» که در کتابخانه محمودیه آگره محفوظ است.
- ۲- ۱۳۱۹ ه/ ۱۹۰۱ م. قلب القرآن، تفسیر سروه «یس»، از غلام محمد صوفی، چاپ لاهور.
- ۳- ۱۳۲۱ ه/ ۱۹۰۳ م. تفسیر کلام الرحمن من سورة الملك الى آخر القرآن، از مولانا غلام محمد، چاپ لاهور.
- ۴- ۱۳۲۲ ه/ ۱۹۰۴ م. تفسیر جزوهای متعدد، از یعقوب علی عرفانی، چاپخانه احمدیه قادیان.
- ۵- ۱۳۲۵ ه/ ۱۹۰۷ م. فاتحة العلوم، ترجمه سوره «فاتحه»، از محمد داود. این اثر ترجمه اردوی تفسیر کبیر امام فخرالدین رازی است.

- ۶- ۱۳۲۵ هـ/ ۱۹۰۷ م. تحقیق الانیق فی قصّة یوسف الصّدّیقی، تفسیر سوره «یوسف»، از محمّد سلیمان درمیلوی، چاپ سیالکوت. این اثر به هر دو زبان پنجابی و اردو است.
- ۷- ۱۳۲۵ هـ/ ۱۹۰۷ م. تفسیر قادری، تفسیر یک جزو، از مولوی غلام قادر. این تصنیف به نام الحق المبین در ردّ امّهات المؤمنین هم مشهور است.
- ۸- ۱۳۲۶ هـ/ ۱۹۰۸ م. الفوز العظیم، تفسیر سوره «یس» و «الصافات» و «ص»، از مولانا عبدالجلیل نعمانی مصطفی آبادی، چاپ مطبع اقبال حیدرآباد دکن.
- ۹- ۱۳۳۳ هـ/ ۱۹۱۴ م. اسرار القرآن به همراه ترجمه جزو اول، از مولوی حکیم احمد علی خان، چاپ پنجاب لاهور.
- ۱۰- ۱۳۳۹ هـ/ ۱۹۲۰ م. ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه»، از میرزا ابوالفضل، چاپ اله آباد.
- ۱۱- ۱۳۴۰ هـ/ ۱۹۲۱ م. الخلافة الکبیری، تفسیر سوره «بقره»، از خواجه محمّد عبدالحیّ فاروقی استاد سابق تفسیر جامعه ملیّه اسلامیّه دهلی، چاپ علیگره.
- ۱۲- ۱۳۴۲ هـ/ ۱۹۲۳ م. هادی التراجم، ترجمه پاره «عمّ مع فوائد»، از مولوی عبدالهادی مولوی فاضل، چاپ نولکشور لکهنو.
- ۱۳- ۱۳۴۳ هـ/ ۱۹۲۴ م. تفسیر پاره «عمّ»، از مولانا محمّد عبدالرحیم، چاپ مکتبه علمیه حیدرآباد.
- ۱۴- ۱۳۴۴ هـ/ ۱۹۲۵ م. تفسیر سوره «اخلاص»، از غلام ربّانی، چاپخانه اسلامیّه ستیم.
- ۱۵- ۱۳۴۵ هـ/ ۱۹۲۶ م. الازهار النافعة فی تفسیر سورة الفاتحه، از مولانا اشرف شمس، چاپخانه کریمی حیدرآباد.
- ۱۶- ۱۳۴۶ هـ/ ۱۹۲۷ م. میزان الادیان بتفسیر القرآن، از مفتی دیدار علی الوری، چاپ لاهور در دو جلد.

۱۷-۱۳۴۸ هـ/۱۹۲۹ م. یوسف‌نامه، تفسیر سوره «یوسف»، از مولانا سید عبدالله شاه ابوالحسنات نقشبندی حیدرآبادی، چاپ حیدرآباد دکن.

۱۸-۱۳۴۹ هـ/۱۹۳۰ م. ترجمه و تفسیر فرقان پاره «سیقول»، از مولوی محب حسین، چاپ حیدرآباد دکن.

۱۹-۱۳۵۰ هـ/۱۹۳۱ م. تفسیر فاتحة الكتاب، از مولانا احمد سعید خان که در دهلی تحریر کرده است.

۲۰-۱۳۵۱ هـ/۱۹۳۲ م. ترجمان القرآن، ترجمه یا تفسیر جزو سی‌ام قرآن، از ابومحمد مصلح، چاپ حیدرآباد دکن.

۲۱-۱۳۵۵ هـ/۱۹۳۶ م. تفریح الجنان فی تفسیر ام القرآن، از عبدالقادر هزاروی، چاپ لاهور.

۲۲-۱۳۵۸ هـ/۱۹۳۹ م. سراج المبین، تفسیر سوره «یس»، از ظهور احمد وحشی.

۲۳-۱۳۵۸ هـ/۱۹۳۹ م. انوارالقرآن، تفسیر سوره «فاتحه»، از قاضی انوارالحق منشی فاضل، چاپ لاهور.

۲۴-۱۳۶۱ هـ/۱۹۴۲ م. تفسیر مقبول، تفسیر سوره «یس»، «الرحمن»، «الواقعة»، «تبارک الذی»، «نوح»، «الجن» و «المزمل»، از مولوی حاجی سید عبدالله بن سید بهادر علی، چاپ بمبئی.

۲۵-۱۳۶۵ هـ/۱۹۴۶ م. تعلیم قرآن، تفسیر سوره «الفاتحة» و از سوره «الضحی» تا سوره «التاس»، از غلام دستگیر رشید، چاپ حیدرآباد.

۲۶-۱۳۷۱ هـ/۱۹۵۱ م. فیض الرحمن، تفسیر اعوذ و بسمله و ترجمه سوره «فاتحه» و «معوذتین»، از مولانا یعقوب الرحمن عثمانی، چاپ حیدرآباد دکن.

۲۷-۱۳۷۴ هـ/۱۹۵۴ م. ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه»، از نور احمد خان فریدی. این اثر در اصل مأخوذ از تفسیر بهاءالدین زکریا ملتانی است.

- ۲۸-۱۳۷۵ هـ/۱۹۵۵ م. رکن ایمان، جزو اوّل با تشریح بر حاشیه، از محمد عتیق فرنگی
محلی، چاپ مکتبه نظامیه لکهنو.
- ۲۹-۱۳۷۵ هـ/۱۹۵۶ م. قرآن مجید آسان، ترجمه و تفسیر سلیسی، از علی احمد خان
دانشمند جالندهری، چاپ لاهور.
- ۳۰-۱۳۸۲ هـ/۱۹۶۲ م. تفسیر سورة العصر المسمی به نظام صلاح و اصلاح، از مولانا
عبدالباری ندوی، چاپ کراچی.
- ۳۱-۱۳۸۲ هـ/۱۹۶۲ م. ترجمه و تفسیر سورة «بقره»، از پرفسور ارشد خان محمد بهتی،
چاپخانه نقوش لاهور.
- ۳۲-۱۳۸۳ هـ/۱۹۶۳ م. فیوض الرحمن، تفسیر سورة «فاتحه»، از محمد فیض احمد اویسی،
چاپ سیالکوت. این تفسیر ترجمه تفسیر روح البیان شیخ اسماعیل حقّی است.
- ۳۳-۱۳۸۴ هـ/۱۹۶۴ م. تفسیر سورة «فاتحه»، از مولانا تمنا عمادی، از سوی نشریه خاتون
پاکستان در کراچی منتشر شده است.
- ۳۴-۱۳۸۵ هـ/۱۹۶۵ م. تفسیر سورة «کوثر»، از مولانا انیس احمد، چاپ لاهور.
- ۳۵-۱۳۸۵ هـ/۱۹۶۵ م. ترجمه اردوی ابن جریر با حواشی، از مولانا ظهورالباری اعظمی،
ترجمه جزو اوّل، چاپ بیت الحکمت دیوبند.
- ۳۶-۱۳۸۶ هـ/۱۹۶۶ م. تفسیر رشدی، از سید ابورشید خدابخش رشدی.
- ۳۷-۱۳۸۶ هـ/۱۹۶۶ م. قرآنی اشارات و تراویح نامه، از مولوی خواجه حمیدالله، چاپ
انجمن قرآن و سیرت، حیدرآباد.
- ۳۸-۱۳۸۶ هـ/۱۹۶۶ م. تفسیر سورة «التین» و «العصر»، از مولانا ایوب محمد تحریر در
کراچی.
- ۳۹-۱۳۸۷ هـ/۱۹۶۷ م. تفسیر آسان، ترجمه جزو سی ام قرآن، از محمد عبدالحی، چاپ
دهلی.

بررسی اجمالی ترجمه‌های منشور اردوی قرآن مجید

۴۰-۱۳۸۷ هـ/ ۱۹۶۷ م. تفسیر «معوذتین»، از محمد قاسم نانوتوی، چاپ دیوبند.

۴۱-۱۳۸۸ هـ/ ۱۹۶۸ م. مفتاح القرآن، ترجمه و تفسیر سوره «فاتحه»، از شبیر احمد ازهر میرتهی.

نظر به محدودیت حجم مقاله در اینجا به همین مقدار بسنده می‌شود و تفصیل ترجمه‌های منشور و منظوم به صورت کامل اگر خدا بخواهد در «کتابشناسی ترجمه‌های اردوی قرآن مجید» خواهد آمد.

مأخذ اصلی تهیة مقاله فوق

۱- صالحه عبدالحلیم شرف‌الدین، دکتر: قرآن حکیم کی اردو تراجم، بمبئی، ۱۹۸۴ م. ۱۴۰۴ هجری می‌باشد.

* * *